

МОДЕРНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКІЙ ДРІБНІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ ІНДУСТРІАЛЬНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПЕРША ТРЕТИНА ХХ СТОЛІТТЯ)

У статті досліджуються основні форми, напрями та динаміка модернізаційних процесів, що були характерними для історичного розвитку української дрібної промисловості у другій половині ХІХ – першій третині ХХ ст. Основна увага приділяється аналізу технічної, соціальної, культурної та моральної модернізації кустарно-ремісничої промисловості в умовах формування індустріального суспільства в Україні.

Ключові слова: модернізація, дрібна промисловість, кустарні промисли, індустріальне суспільство, історичний процес, ринкова трансформація.

В статье исследуются основные формы, направления и динамика модернизационных процессов, которые были характерны для исторического развития украинской мелкой промышленности во второй половине ХІХ - первой трети ХХ века. Основное внимание отводится анализу технической, социальной, культурной и моральной модернизации кустарно-ремесленной промышленности в условиях формирования индустриального общества в Украине.

Ключевые слова: модернизация, мелкая промышленность, кустарные промыслы, индустриальное общество, исторический процесс, рыночная трансформация.

In the article the main forms, trends and the dynamic of the modernizational processes which were typical for the historical development of the Ukrainian small industry in the 2nd part of the ХІХ and the 1st part of one third of the ХІХ centuries are examined. The main attention is paid to the analysis of the technical, social, cultural and moral modernization of the domestic industry in the conditions of the formation of the industrial society in the Ukraine.

Key words: modernization, small industry, domestic industry, industrial society, historical process, marketing transformation.

Постановка проблеми дослідження визначається тим, що досліджуючи історію України в другій половині ХІХ – першій третині ХХ ст., не можна обійтись без вивчення особливостей розвитку модернізаційних процесів в українській дрібній промисловості. Дослідження світового та національного макропроцесу модернізації – переходу від традиційного (доіндустріального) суспільства до індустріального, а також розвиток модернізаційної теорії є важливим завданням сучасної історичної науки. В Україні процес формування цивілізації модерності зайняв досить довгий історичний період й характеризується значними особливостями. Зокрема, у другій половині ХІХ – першій третині ХХ ст. величезний вплив на характер і динаміку становлення та розвитку індустріального суспільства в Російській імперії та СРСР, досить важливу роль відігравала дрібна доіндустріальна промисловість, представлена кустарними промислами та ремісничими виробництвами. Вона набула широкого розвитку в Наддніпрянській Україні, стала масовим явищем і приносила значний прибуток для багатьох дрібних підприємців. Саме в цей час значно розширювалися асортимент кустарних виробів та сировинна база багатьох виробництв, швидко вдосконалювалися їх технологія, змінювалися соціальні функції кустарної промисловості. Всі ці обставини підтверджують, що для сучасної української історичної науки дослідження обраної теми залишається достатньо актуальним і представляє значний науковий та практичний інтерес.

Аналіз актуальних досліджень із соціально-економічної історії України свідчить, що модернізаційні процеси в розвитку української дрібної промисловості у другій половині ХІХ – першій третині ХХ ст. залишаюся однією із маловідомих науковому загалу сторінок в історії України. Лише частково це питання висвітлювалися в монографіях та статтях М.П. Мельникова [4], О.О. Нестеренко [5], О.О. Рибникова [5], В.М. Ханко [27] та інших дослідників. В них був зібраний та узагальнений певний фактичний матеріал, який дозволяє оцінити деякі сторінки історії українських кустарних промислів та ремесел. Проте зафіксований фактичний матеріал недостатньо висвітлює окреслену проблему, оскільки він до цього часу подавався фрагментарно й не дозволяє в повній мірі проаналізувати технічну, соціальну, культурну та моральну модернізацію кустарно-ремісничої промисловості в умовах формування індустріального суспільства в Україні.

Мета статті визначена з урахуванням актуальності теми, ступеня її вивчення попередниками, відповідності обраній автором науковій концепції. Метою статті є комплексний аналіз історичного розвитку дрібної (кустарно-ремісничої) промисловості як важливої складової соціально-економічного простору України в умовах ринкової трансформації народного господарства та переходу від традиційно суспільства до індустріального; дослідження основних етапів, напрямків та результатів

модернізаційних процесів, які проходили в українській дрібній промисловості у період другої половини XIX – першої третини XX ст.

Виклад основного матеріалу. Дрібну промисловість доцільно розглядати як протоіндустріальний тип промисловості, що протягом другої половини XIX – першої третини XX ст. повсюдно в Наддніпрянській Україні демонструвала позитивну динаміку. Повсякденні практичні потреби українських селян, козаків та міщан зумовили масовий розвиток різноманітних народних промислів і ремесел, багато з них належали до ведучих галузей народного господарства України і задовольняли основні потреби її населення в різноманітних неземлеробських výroбах. Різноманітні ремесла та кустарні промисли в період, що досліджується в даній дисертаційній роботі задовольняли в середньому третину потреб населення України у різноманітних промислових товарах. Розвиток дрібної промисловості відбувався як в індустріально розвинених районах країни, так і в глибинні й відсталі, що утворювали своєрідну напівпромислову периферію великих індустріальних центрів [2, с.122-126].

Становлення та розвиток в Україні малих форм промислового виробництва як важливого компоненту національної економіки тривало століттями, але саме період другої половини XIX – першої третини XX ст., що нами вивчається, ввійшов в українську історію як період модернізації кустарно-ремісничої промисловості. Вивчення і всебічний аналіз наведених матеріалів свідчить, що у розглянутий період повсюдно в Україні значно зростали масштаби малого промислового підприємництва, розширялася його сировинна база й асортимент виробів. Кустарями освоювалися нові технології виробництва, вдосконалювався інструментарій, в кустарних майстернях з'являлися нові двигуни й привідна техніка [10, с.5-6]. Протягом другої половини XIX - перша третина XX ст. в соціально-економічній структурі України існувала безліч завдань, вирішувати які було покликане мале промислове підприємництво. Залежність дрібного виробника від торговельного посередника або від великого підприємства не означала знищення дрібного виробництва. Більше того, загальний процес розвитку продуктивних сил країни торкнувся й дрібного виробництва, активізувавши підприємницьку ініціативу українських кустарів та ремісників. Промисловий переворот, що відбувався в Російській імперії, в тому числі й в Наддніпрянській Україні, привів до капіталізації та модернізації, але не до знищення малих форм виробництва. Фабрики й заводи, що виникали в країні, давали новий поштовх технологічному й організаційному вдосконаленню багатьох кустарних промислам і ремеслам. Співробітничавши з фабрикою, дрібний промисловець освоював нову для себе техніку і технології породжені великим виробництвом. Нерідко успішна діяльність давала можливість кустарям і ремісникам розширити виробництво й поступово створити невелику фабрику або завод [12, с. 517-520].

Велика промисловість спеціалізувалася на виробленні напівфабрикатів, а потреби населення в готових výroбах у значній мірі задовольняло дрібне виробництво. Незамінними були малі промислові підприємства в тих ланках виробничого процесу, де було потрібно виготовлення складних виробів у невеликій кількості. Збереженням і відносним процвітанням дрібна промисловість значною мірою була зобов'язана пільговому оподатковуванню, а часом і звільненню від податкових виплат, що практикувалося державою протягом тривалого часу. Надлишок робочих рук і недостача капіталу робили більше вигідним використання ручної праці замість машинного, що зміцнювало позиції дрібного виробництва. Низький рівень життя більшості населення сприяв збереженню попиту на дешеві вироби, виготовлені кустарним способом з недорогих матеріалів [13, с.381-382].

На характер і темпи модернізаційних процесів в кустарно-ремісничій промисловості на українських землях Російській імперії, а потім і СРСР у другій половині XIX – першій третині XX ст. величезний вплив справляла діяльність держави, земських установ та різних громадських організацій. При цьому історичну еволюцію кустарної політики держави в зазначений період доцільно поділити на два принципово різні періоди – дорадянський і радянський. В другій половині XIX – початку XX ст. завдяки сприятливій політиці уряду Російської імперії різноманітні кустарні промисли стали досить важливою складовою частиною народного господарства Російської імперії і задовольняли близько третини потреб її населення в промислових товарах. Кустарна політика держави, як і вся в цілому вся економічна політика російської держави у другій половині XIX – на початку XX ст. залишалася досить активною. Діяльність державних органів у сфері української кустарної промисловості набула за досліджуваний період якісно нового змісту і значення. Кустарна політика урядів УНР та радянських урядів України та Росії, пройшовши декілька етапів – від детального обстеження українських промислів до активного всебічного сприяння промислому

населенню - об'єктивно відіграла роль однієї з найважливіших передумов поступального розвитку різноманітних кустарних промислів в Україні [11, с. 14-16].

Різноманітні модернізаційні процеси стали характерними для української дрібної деревообробної промисловості, найбільш масштабний розвиток якої припадає на другу половину XIX – першу третину XX ст. У цей період динамічний процес промислового розвитку та ринкової еволюції українського суспільства супроводжувався поступовим удосконаленням інструментарію і технологій кустарних деревообробних промислів. Починаючи приблизно з кінця XIX ст. багато технологічних операцій кустарі-деревообробники дедалі частіше стали виконувати за допомогою токарного верстата, у виробництві рішучо впроваджувалися нові знаряддя праці й пристрої. Завдяки наполегливій праці кустарів основні технічні прийоми виготовлення з дерева будь-якого виробу домашнього вжитку були детально відпрацьовані й стандартизовані. Дедалі різноманітнішими ставали форми організації деревообробних промислів, які з традиційного домашнього заняття селян за період, що розглядається, перетворилися на окремі товарні виробництва, що стабільно задовольняли господарці та побутові потреби українського населення. Дрібні промисловці продемонстрували здатність вдало поєднувати традиційну техніку та організацію деревообробного виробництва із численними творчими новаціями. Період другої половини XIX – першої третини XX ст. був важливим етапом вдосконалення кустарного плетіння з лози, рогози, соломи, коренів, смужок лика, жмутів трави, лубу, дранки тощо. Хоча цей кустарний промисел можливо й не належав до ведучих галузей народного господарства, саме кустарне плетіння з рослинних матеріалів задовольняло значну частину потреб українського населення в господарських і вжиткових предметах [148, с.132-139].

Модернізація охопила й кустарне торфовидобування, становлення якого в Україні почалося приблизно з кінця XVII ст. й тривало майже три століття. Період другої половини XIX – першої третини XX ст. увійшов в національну історію як період найбільш масштабного й динамічного розвитку кустарного торфовидобування, коли цей промисел став невід'ємною частиною соціально-економічного життя українського народу. Саме у розглянутий період українськими винахідниками були запропоновані торф'яні машини різних конструкцій, багато з яких знайшли широке використання кустарному торфовидобуванню. Постать українського кустаря-торф'яника залишилася в історії України як приклад вдалого дрібного підприємця. Досвід кустарного торфовидобування дослідженого часу важливо врахувати в сучасних умовах, коли торф як традиційний український сировинний ресурс може зіграти чималу роль у забезпеченні більшої енергетичної незалежності нашої держави [15, с.251-259].

Протягом другої половини XIX – першої третини XX ст. українські домоткані тканини й килими перетворилися на один з основних товарів, що вивозяться з Наддніпрянської України в інші регіони Російської імперії та в Європу. Як символ розкоші й причетності до високої культури, вони відображені на багатьох картинах великих художників Європи. Форма організації дрібного текстильного виробництва протягом другої половини XIX – першої третини XX ст. поступово змінювалася залежно від історичних, соціально-економічних та побутових умов. Організація промислу, задовольняючи попит широкого кола споживачів, сприяла виникненню різноманітних типів домотканих тканин й килимів та їх художньо-стильових груп [7]. Аналіз вивчених матеріалів свідчить, що період другої половини XIX – початку XX ст. увійшов до національної історії як найважливіший етап розвитку кустарного шовківництва і шовкоткацтва, коли цей промисел став невід'ємною частиною економічного та духовного життя українського народу, наповнюючи його своєрідними виробничими традиціями, звичаями та обрядами. Саме у розглянутий період українські народні майстри довели культуру дрібного виробництва шовку і шовкових тканин майже до досконалості й приблизно до початку XX ст. тканини із шовку різного виду та одяг із нього стали предметом звичайного споживання в Наддніпрянській Україні [16, с.331-340].

Малі форми виробництва натуральних барвників, використання натуральних та хімічних барвників для фарбування тканин мали в Україні багатовікову історію та свої глибокі традиції. Протягом XIX – першої третини XX ст. під натиском економічної конкуренції народні майстри змушені були постійно підвищувати художні й технічні якості тканин та здешевлювати їх виробництво. Вони поступово удосконалювали як технологію виготовлення натуральних барвників, так і основні принципи фарбування та художнього оформлення тканин. Устаткування кустарних фарбувальних майстерень удосконалювалося за рахунок застосування нових фарбників, різноманітних хімічних реактивів і широкого впровадження у виробництво пара. На основі ручної набійки до початку 30-х років XX ст. в Наддніпрянській Україні виник принципово новий вид кустарного промислу із художнього розпису тканин. Зокрема, дрібні підприємці стали

використовувати холодний батик, гарячий батик та інші способи вільного розпису тканини [8].

Поступове дорожчання сировини, зміни ринкової кон'юнктури, нові віяння в господарстві й побуті також порушували традиційні прийоми обробки шкіри, викликали важливі зміни в організації та техніці українського чинбарного виробництва. Обробка шкір в умовах чинбарних господарств все частіше провадилася із застосуванням спеціальних хімічних реактивів, досить складного устаткування та машин. Протягом другої половини XIX – першої третини XX ст. були історично сформовані основні типи чинбарського інструментарію. Характеристика цих пристроїв та інструментів дає можливість поділити їх на групи за призначенням і зробити висновок, що ці групи не мали суттєвих відмінностей по всій території Наддніпрянської України. Це ще раз доводить, що українське чинбарство не було ізольованим явищем, а розвивалося у тісному зв'язку з чинбарством усієї Європи [2, с.621-622].

Величезну роль в історичному розвитку України зіграло дрібне млинарство, яке не тільки задовольняло більшу частину потреб українського населення України в борошні та крупах, але й було найбільш стійким компонентом його матеріальної й духовної культури, часто виглядало його специфічною національною ознакою, своєрідною візитною карткою. Для розвитку дрібної промисловості з переробки зерна на борошно, крупи і фураж були характерні в основному ті ж процеси, що й для всієї дрібної промисловості України. Протягом другої половини XIX – першої третини XX ст. українське млинарство було спрямоване на задоволення різних потреб місцевого населення в продуктах харчування та фуражу, а тому характеризувалися різноманітністю форм організації цього промислу, технікою та технологіями, що використовувалися промисловими селянами, способів переробки зерна та іншими ознаками [3, с. 99-101]. Млини, які стали технічною основою українського кустарного млинарства в другій половині XIX – першої третини XX ст., суттєво різнилися типом приводної енергетики та принципом подрібнення зерна. В залежності від джерела енергії та типу приводу всі млини цього часу поділялися на ручні та ножні, розраховані на людську біологічну енергетику; кінні та волові (кінно-волові), розраховані на тваринну біологічну енергетику; водяні та вітряні, розраховані на природну механічну енергетику; теплові, розраховані на використання енергетики палива; електричні, розраховані на використання електричної енергії; комбіновані розраховані на одночасне використання принципово різних двигунів. Кожен цих типів являв собою певний етап технічної модернізації українського кустарного млинарства [11, с. 4-8].

Поступове значне збільшення кількості зерна, що вироблялося українським селянством, підвищення цін на борошно, крупу та фураж, зміни ринкової кон'юнктури, нові віяння в господарстві й побуті також порушували традиційні прийоми переробки зерна, викликали деякі зміни техніки й технологій дрібного млинарства. У той же час технічні вдосконалення, що мали місце в українському селянському млинарстві, в основному лишалися у межах тенденцій, характерних для всієї української та російської дрібної промисловості, де продовжували панувати ручна праця, водяні та вітряні двигуни. Проте в промислових господарствах України все частіше застосовуються парові машини, двигуни внутрішнього згорання, складне устаткування. Більш доступним стає використання в дрібному млинарстві електричної енергії [16, с.383-390].

Невід'ємною частиною економічного та духовного життя українського народу другої половини XIX – першої третини XX ст. стало кустарне виробництво олії, в розвитку якого відобразилися всі основні модернізаційні процеси, які в той час відбувалися в українському суспільстві. В результаті вирости масштаби олійництва, значно розширилася його сировинна база й, відповідно, асортимент олій й технічних мастил, що вироблялися в дрібних олійнях. Кустарями освоювалися нові технології виробництва олії, вдосконалювався олійницький інструментарій, в олійнях з'являлися нові оливопреси. Українські олійники довели національну культуру традиційного виробництва олії майже до досконалості. Протягом другої половини XIX – першої третини XX ст. для розвитку кустарного олійництва в цілому став характерним постійний енергійний рух вперед, що наповнювало українське соціально-економічне середовище своєрідними виробничими традиціями, звичаями та обрядами [12, с.488-490].

В другій половині XIX - першій третині XX ст. в Україні з-поміж багатьох кустарних хімічних промислів в Україні істотно вирізнялися модернізаційною динамікою лісохімічні промисли з виробництва деревинного вугілля, смоли, дьогтю, укусу, каніфолі, кустарне виробництво мила, свічок, колісної мазі, клею, фарби та ін. Вони розвивалися переважно в тих районах України, де була достатня кількість необхідної сировини й сприятливі умови для збуту. На основі значного росту загальних масштабів розвитку й розширення географії кустарних лісохімічних промислів поступово відбувалися істотні позитивні зміни в її техніці та технологіях, розширювався асортимент виробів. У виробництво мила, поряд із уже традиційними, постійно вводилися все нові види основної сировини, допоміжних

матеріалів, наповнювачів, барвників і парфумерних речовин, більшість з яких були виготовлені фабрично-заводською промисловістю. Істотно покращилася конструкція миловарного казана та іншого устаткування й інструментарію кустарних миловарень, що дозволяло істотно вдосконалювати всі процеси виготовлення мила. [12, с.442-446]. Період другої половини ХІХ – початку ХХ ст. увійшов в національну історію як найважливіший етап розвитку кустарного виробництва багатьох хімічних виробів, коли воно набувало якісно нової форми й змісту, що відповідали вимогам індустріальної епохи. Прогресивний розвиток в Україні дрібної хімічної промисловості також був важливим компонентом модернізації її народного господарства. Асортимент продукції кустарного хімічного виробництва ставав дедалі більш різноманітним, що дозволяло стабільно задовольняти попит на хімічні вироби значної частини українського населення [12, с. 515-516].

Повсюдно в Україні протягом другої половини ХІХ - першої третини ХХ ст. на основі значного росту загальних масштабів розвитку й розширення географії дрібної промисловості поступово відбувалися істотні позитивні зміни в техніці й технології багатьох промислів. Вивчений матеріал свідчить, що розвиток кустарно-ремісничого виробництва був важливою складовою модернізації народного господарства Наддніпрянської України. У результаті ліберальних реформ 1860-1870-х років система цінностей українських кустарів та ремісників переживала трансформацію, в їх поведінці спостерігалася зростання раціоналізму, прагматизму, ощадливості та індивідуалізму. Ці процеси спостерігалися в усіх галузях кустарно-ремісничої промисловості Наддніпрянської України. Але цей процес проходив надзвичайно повільно й поступово. Роль сімейних традицій часто залишалася домінуючою. Кустарі з покоління в покоління передавали та збагачували необхідні для дрібного підприємництва технічні знання та виробничі навички, поважливе ставлення до інструментарію. До 500 тисяч українських кустарів та ремісників своєю практичною діяльністю, поєднуючи народну мудрість і кмітливість із глибокими технічними знаннями, переконливо довели велике значення й перспективи дрібного промислового підприємництва в українській національній економіці другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Вивчення й усебічний аналіз наведених матеріалів свідчить, що у зазначений період кустарні промисли та ремесла поступально ставали невід’ємною частиною економічного та духовного життя українського народу, наповнюючи його своєрідними виробничими традиціями, звичаями та обрядами. Протягом другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. на загальному тлі розвитку ринкових відносин, які стимулювали зміцнення міжрегіональних зв’язків в Україні, відбувався інтенсивний обмін виробничим досвідом, взаємозбагачення навичок і технологічних прийомів різних дрібних виробництв, характерних для різних кустарних осередків. Тому сьогодні, в умовах нового етапу модернізації України, поновлення в ній ринкової економіки та національного культурного відродження українського народу й далі буде значно поживлятися інтерес науковців до вивчення історичного досвіду розвитку української дрібної промисловості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Доклады Харьковской губернской земской управы 1914 года по хозяйственному и дорожному делу. – Харьков, 1914. – 148 с.
2. Ежегодник МВД. Год шестой 1912. - СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1913. – 717 с.
3. Кустарная промышленность и ее нужды. – СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1899. – 142 с.
4. Мельников Н.П. Современное состояние промышленности на юге Украины / Н.П. Мельников. – Одесса: Издание тех. бюро инженера-технолога Н.П.Мельникова, 1884. – 470,83 с.
5. Нестеренко О.О. Развитие промышленности на Украине: Ремесло і мануфактура / О.О. Нестеренко. – К.: Вид-во Акад. наук УРСР, 1959. – 496 с.
6. Обзор деятельности земств по развитию земледелия, промышленности и торговли. - СПб.: Изд-во ГУЗиЗ, 1913. – 255 с.
7. Правительственный вестник. – 1914. – №8. – 11 января.
8. Російський державний історичний архів. Ф.18. - Оп.2. - Стр.116. - Арк.91-92.
9. Рыбников А.А. Мелкая промышленность России. Сельские ремесленно-кустарные промыслы до войны / А.А. Рыбников. – М.: Новая деревня, 1923. – 118 с.
10. Техника кустарю и ремесленнику. – 1928. – №8.
11. Технолог. – 1902. – №6.
12. Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1887. – Вып.16. – 605, 100, 251 с.
13. Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1881. – Вып.7. – 590, 351 с.

14. Ханко В.М. Кустарні художні промисли та полтавське земство / В.М.Ханко // Народна творчість та етнографія. – 1990. – №1. – С.61-66.
15. Хозяйственный календарь Российской империи на 1912 год. – СПб.: Тип МВД, 1911. – 436 с.
Цифровые данные о хозяйственном устройстве Европейской России. – СПб.: Тип. П.П.Сайнина, 1914. – 411 с.